

MÁRIA TERÉZIA.

EMLÉKBESZÉD,

MELYET

A M. KIR. TUDOM. EGYETEMNEK ÚJJÁALKÍTTATÁSA XCII. ÉVFORDULÓJÁN,
1872. JÚNIUS 25.

AZ AKADÉMIA. DÍSZTERMÉBEN

TARTOTT

DR. TOLDY FERENC,

EGYETEMI KECTOK.

BUDÁN.

NYOMATOTT A MAGYAR KIRÁLYI EGYETEMI KÖNYVNYOMDÁBAN.

1872.

A kegyeletes visszaemlékezés ünnepét ülli, tisztelt Gyülekezet, a magyar tudomány-egyetem azon nagy napnak minden évfordulóján, melyen azt, ma kilencvenkét esztendeje, valódi alapítója Mária Terézia királyi fény nyel megnyittatá. Midőn ezt teszszük, nem csak elődeink parancsoló határozatát teljesítjük, hanem egyszersmind nemzetünk e valóságos édesanyja legszebb erényét gyakoroljuk: a hálát, mely életének irányadója, tetteinek fő rugója, szívének valódi költészete volt.

Elődeim e székben, gyakran a tudomány s tanügy mélyeiből szemeltek ki fontos kérdéseket, melyeket beható észszel s gazdag tapasztalással megvilágosítva vezetvén hallgatóik elébe, ez órát egy iránt termékenynyé és gyönyörködtetővé tették: én, tisztelt Gyülekezet, oly tárgyat választottam mai beszédemnek, mely mindenek felett a legszorosabb kapcsolatban állva ünnepünkkel, gazdagsága és soknemű érdekével képes volna szerény erőm fogyatkozásait pótolni, ha ép attól nem kellene tartanom, hogy annak nagyszerűsége és fensége miatt gyarlóságom annál érezhetőbbé leszen, mert e tárgy: Alapítónk maga.

S íme, ez alanyi kételyeim mellett el nem némithatom teljesen a feletti aggodalmamat sem, hogy

oly feladatra vállalkoztam, mely nincs tárgyas nehézségek nélkül is. Egy öncselekvő koronás reformátor nőt kívánok dicsőíteni, s ezt mai nap, a népuralmi nézetek s a felelős kormány el v korában, melynek jelszava nem csak: mindent a népért, hanem mindent a nép által is; mai nap, midőn a népek megszokták magok intézni sorsokat, s a legfőbb fejedelmi erénynek a népek bármely óhajtásainak betöltése tekintetik; midőn a jó sem kell, ha az nem az érvényes formák közt nyújtatik, habár e formák mélyebb belátás hiánya, elfogultság s osztályérdekek által gyakran épen a köz érdekek ellen használatnak fel. Nem vagyok az önuralkodás rendszerének szószólója, noha az bölcs és jó fejedelmeknél néha üdvösebbnek bizonyult be bármely alkotmánynál; s nem vagyok az, mert biztosítékot nem nyújt, sem hogy e bölcsesség nagy tévedésektől ment maradand mindenkor, sem hogy a hatalom – ember levén a legjobb ember is – módot és mértéket tartand minden viszonyok közt. De, Uraim, hová jut a história, ha a szereplőket nem saját korok álláspontjából szemléli? Mily világbírószék lesz az, ha nem a minden kor kódexe vagy exigenciái szerint ítél? S hová jut az igazság, ha a tetteket egyedül formai tekinteteből bírálva, azok céljait és gyümölcseit számolaton kívül hagyjuk?

Pedig Mária Terézia sem kerülhette el az idegen szempontokból megítéltetést. Megértük azt, és csak is napjainkban, hogy oly érdekért tétetett felelőssé, mely az ő korában még nem létezett a népek tudatában; megértük, hogy a francia forradalom által érvényesített rendszer nevében támadtatott meg, mely csak nagy-későn utána kezdett a szárazföldön

itt-ott létesíttetni; s a forma sérelme miatt vádoltattott oly tettekről, melyekért a népek milliói áldották, és oly eszmékről, melyekért egy későbbi kor polgári koszorút nyújtott vezér fiainak. – Illik-e felednünk, hogy volt idő, s ez az ő időkora volt, midőn a felvilágosodás napja még csak az állam s a társadalom legmagasb csúcsaira lövelte sugarait; midőn a szabadelvűség még csak néhány trónon foglalt vala helyt; s kárhoztathatjuk-e istennek e választottait, kik azon korban már, a milliók boldogítására elszánva, jogsultaknak tárták magokat *jót tenni* az emberi jogokat nem védő törvény s az uralkodó osztályok önzése ellenében is?

Ezek közt foglalt pedig helyt Mária királyné is, s ha őt nem a mai állami formák szempontjából, hanem kora világításában kívánom felmutatni, s részére az Önök – kegyeletét? nem, egyelőre csak méltányos ítéletét – veszem igénybe: teszem azt azon bizodalommal, hogy félre értetni, hogy a szabadság iránti hűségem kétségbe vonatni, nem fog. Én, a szolgaság éveiben születve, midőn a hatalom minden volt, de egyet még sem gátolhatott: hogy azon eszmék, melyeket a Szajna partján virágzott nemes nemzet a modern állam számára kivívott, hazánkban is, bár lassan, az elmékben gyökeret verjenek; majd tanúja azon hosszas regenerációi küzdelmeknek, mikben e nemzet annyi nemes és önzetlen férfiai kitűréssel, és végre boldogító sikerrel fáradoztak; tanúja, Uraim, egykor megaláztatásunknak, majd dicső harcainknak: lehetett-e a szolgaságot nem gyűlölnöm, a szabadságot, melyért annyi nemes szív buzgott, sőt végre el is vérzett, nem imádnom?

Midőn tehát ma, száz év előtti, még középkori, államunkra visszatekintek: azon korba, mely néhány ezer kiváltságosnak előjogát nevezte szabadságnak, holott ez a milliók szolgaságából élődött; s midőn azon korban egy nőt látok ez ország királyi székében, kinek minden gondolata e milliók felszabadítása; kinek azon felül legédesb gondja e százados viszályok által a tróntól elidegenedett nemzetet a szeretet kötelékeivel magához fűzni, e pusztává lett földet felvirágoztatni, e tekintetét, majdnem nevét is, vesztett országot tiszteltté tenni: akkor, Uraim, ne bízzak-e benne, hogy amiket mondandó vagyok, nem aljas hízelgésből számlázottaknak tekintendik, melytől lelkem mindenha idegen volt; nem érdekből, melynek csábjai életem határán távol vannak tőlem: hanem azon hazafiúi lelkesedésből, melyre ily erkölcsi nagyság a jobb szívet ellenállhatlanul gyulasztja, s azon szeretetből, melylyel e királyné nemzetünket ölelte, s melyet sírjában is viszonzunk a hála elutasíthatlan követelménye.

I.

Tisztelt Gyülekezet! A nagy királyné életét mondjam-e el? hisz ez a legszebb emlékbeszéd volna fölötte; tetteit beszélljem-e el, melyek a legnemesb szív képét tüntetnék fel? De ki ne tudná azokat, ki hazája történetét valaha forgatta? Azonban, miután a tettek becslésében a legfontosabb mozzanat az erkölcsi kútfő, melyből azok elésarjadtak: erre kívánván fordítani főképp figyelmöket, a tettekről sem hallgat-

hatok végkép, melyekben az nyilatkozott. Aztán íté-
lünk, Uraim, szigorún de igazságosan, nem feledve
hogy a siker isten kezében, az ember érdeme az aka-
ratban van.

Előéletével kellene kezdenem: de vajmi kevés
az, mit erről tudunk! Nem bírunk emlékraszokat,
melyek trónra lépte előtti idejére azon nemét az
apró vonásoknak őrizték volna meg, melyek élesben
és hívebben jellemeznek, mint a státusacták; – nem
bírunk bizodalmas leveleit: kinek írt volna ő akkor,
kit az élethez csak azok, kikkel együtt élt, atyja és
szeretett férje, kötöttek? – nem életírókat: ezek
figyelmét egyedül a világ színpadára kilépett ural-
kodó foglalta el. Néhány kevés adatunk még is van:
kísértsük meg ezek fonalán betekinteni a lélekbe,
mely uralkodásában kifejezést nyert.

Az annyi népek leendett fejedelemlője gondos okta-
tást nyert azon atya vezetése alatt, ki első vonalban a
tudományok s a művészetek egyik fő pártfogója, bi-
rodalmában terjesztője volt. A francia, olasz és spa-
nyol nyelvek mellett latinul beszélt és írt – termé-
szetesen: ez volt akkor a magyarnak nemzeti nyelve!
Tantárgyai közül a történelmet szerette főleg, evvel
íbglalkodott minden egyebek felett: s különösen erre
emlékezzünk vissza Uraim majd, midőn alkalmunk
lesz kérdeni: honnan nála azon ismerete nemzetünk-
nek, mely minden személyes érintkezéseiben és nyi-
latkozásaiból kitűnt; – midőn kérdezendjük: honnan
azon bizodalma mindjárt trónra léptekor, melylyel
legsúlyosabb napjaiban, és környezete dacára, a ma-
gyar szívekbe vetette reménye horgonyát s s melyből
mindenkor erőt és bátorságot merített? – midőn

kérdezendjük: honnan az az ő kötelességérzete hogy a magyar nemzet boldogítását tegye első feladatává, hogy e nemzetnek az ezt megillető állást adja annyi nemzetei és országai közt? – Egy velencei követi jelentés emelkedett szelleméről és férfias lelkéről szól, miknek már atyja életében adta tanúságát: Igen, mert – s bár ezt az emlékek csak sejteni hagyják, de az ezeknél sokszor biztosabb lélektani vizsgálat meggyőző róla – mert atyja vég éveiben már be-betekintett a jövőbe, s voltak percei, midőn nyugatról támadható vészre gondolt; s hogy magát és Magyarországot legalább kelet felől biztosítsa, hívatlanul és titkon is beavatkozott a belgrádi békealkuba, s annak kedvezőtlen feltételek mellett is megkötését meghagyta Neippergnek: amiért e tábornok börtönnel lakolt ugyan, de Károly halála után úrnéja által azonnal szabadon bocsáttatott. Hiszen önfeláldozással engedelmeskedett e tábornok leendő királynéjának, kinek tiszta látása előtt becsesb volt a jelenben előnytelen béke egy nem reménylhetett diadalnál, és atyja halála esetén a keleti viszonyok kétes állapotánál.

Nem egészítem ki e kevés vonást szépsége s művészetekben kiképzettsége –, de igen beható esze, rendkívüli szorgalma, s azon örök derű felemlítésével, mely a vele született fenségnek annyi bájta kölcsönzött; valamint nem hallgathatom el hogy, míg a XVIII. század udvarai, majdnem kivétel nélkül, undorító képét nyújtották a feslett és zsarnoki erkölcsöknek, a Habsburg ház maga állt tisztán és feddhetetlenül mint tüköré a családi erénynek, a kegynek és jótekonyságnak, melyet az ezzel űzött hihetetlen visszaélések sem szállíthattak le erkölcsi becsében,

s melynek Mária is örököse és legtisztább kifejezése volt.

De nekünk most már a magyar királynéval van dolgunk, ki midőn a népei által elfogadott s az idegen fejedelmek által biztosított *pragmatica sanctio* alapján ősei székébe ült, hat uralkodónak ellenszövetsége a hitszegés és rablóvágy azon megdöbbenő látványát nyújtá a világnak, mely nyolc évre felháborította Európa nyugalmát. Belgium és Lombardiában, Felső-Ausztria és Csehországban, Slézia és Morvában ellenséges vad seregek dulakodtak, a csehek idegent fogadtak királyul, a német örökös tartományok népei, maga Bécs, a századok óta kegyelt székesváros, lelketlenül várták mi történendik: a mindenek által elhagyott nőt, ki nem tudá, mely városban várhatja be bizton közelgető szülését, férje és német ministerei kétségbe esve, gondolat, tanács, elhatározás nélkül állták körül: csak Ő, kinek házával e nemzet majd két századon át harcolt szabadságáért, csak Ő, az Egy, ki e nemzetet történeteiből ismerte, nem esett kétségbe, azon vallásos bizodalommal, milyre csak női kebel képes, s a szeretet ihletével kiáltott fel: „Mindent elvesztettünk, de él az isten, és Magyarország!” – Uraim, német történetíró jegyezte fel e szavakat; s azon percről, midőn ütközetek és tartományok elvesztése után ide, a százados forradalmak hónapja, indult mint egyetlen és biztos menhelyre, ismét német történetész írja: „Az utolsó remény vonult e nemes és felejtethetlen asszonynyal le Magyarországra, s egyedül az Ő állhatatossága óvta meg, a magyar lélek felvillanása mellett, Németországot a széthullástól.” – S midőn német ministerei állandó ellen-

kezese dacára, kik a régi búnsúly emlékezetében nem mertek fegyvert adni a magyarok kezébe, és, mit ép oly veszélyesnek tartottak, nem akarták hogy a nemzet, Mária bizodalmanak tettekkel kiérdemlése által, szívét örökre magának hódítsa meg: még is személyesen lépett a nemzet elibe, és nyíltan felfedezvén előtte vég szükségét, az ő segedelmét hívta fel a maga és gyermekei oltalmára: akkor bámulta a világ a királyi szív nagyságát, mely így bízni, a nemzet nemes voltát, mely így feledni tudott, s hajdani elnyomói ártatlan unokájáért ily tisztán lelkesedni. Mert, Uraim, nagy diadal az, nagyobb az ő Nádasdiai és Hadikjai diadalmainál, melyet annyi császárok és hatalmas monarchák örököse e válságos percben természetes büszkeségén kivívott; de nem dicsőbb, és nem nemesebb azon könnyeinél, melyek közt a nemzeti vélemény akkori fő képviselője Esterházy József előtt bevallotta ősei hibáit, bár az idők mostohaságával mentegelve azokat, s kimondta mily anyai indulattal viseltetik e nemes nemzet iránt, bevallotta hogy a német ministerek nem barátjai a magyaroknak, s hogy azért ezek mellőztével kívánja magához terjesztetni a magyar ügyeket, s biztosította, hogy míg él, a magyar törvényekre letett esküjéről soha megfeledkezni nem fog.

De a nemzet is híven beváltotta szavát. Kiállította ezredeit, a nemesség fejenként fogott fegyvert, a nagyok – hozzájuk, a kor kis királyaihoz méltón – hozták áldozataikat; a nagy példa felrázta lelketlenségéből az örökös tartományok nagyait és népeit is; alig volt győzelem, melyben magyar vezérek is ne tűntek volna ki, alig ütközet, melyben ez ország

hadai ne vettek volna részt; s a nagy és hosszan dúló viharból a közbirodalom, melylyel sorsunk nem csak egy alaptörvény, hanem saját érdekünk által is szorosán össze volt fűzve, területi veszteségekkel ugyan, de belsejében megszilárdulva, kifelé első rangú hatalomként kelt ki.

És a jutalom, Uraim? Az ország, mely soká, oly soká, csak folytonos harcok és zavarok látványát nyújtotta a világnak, nem tekintetett többé Európa –, nem a közbirodalom nyílt sebének, hanem egy új és erőteljes államösszeg lényeges életfeltételének; a nemzet visszanyerte már-már elveszett önértékét, és – nem könnyeden, nem vizsgálat nélkül mondom ki a szót – azon tekintet, azon tisztelet, azon rokonszenv, melyet később, ismét és újra ránk borúit szomorú viszontagságaink közt sem veszítettünk el Európa népei részéről soha, és mely a lovagias nemes nemzet állandó dísznevével ruházott fel, azt – igen is – ama világtörténelmi pozsonyi nap hozta meg a magyarnak jutalmul.

De fő, de legbecsesb jutalmunk a királyné hálás szeretete lett. A *per char a gens*, a „kedvelt magyar nemzetem” kifejezés Mária-Terézia után diplomatiái műszó lett, tartalom és érték nélküli többnyire: ele aki azt először mondotta ki, Ő, szíve soha nem titkolt, annyiszor kifejezett, és egy egész életen át tettleg tanúsított hálaérzetének, nem csak fejedelmi hanem édesanyjai szeretetének egész melegét fejezte ki benne. És ez, Uraim, – az uralkodói kötelesség érzetén túl, mely örökös tartományai virágoztatásában is munkás volt – azon kútfő, melyből az ő Magyarországra fordított folytonos gondossága merített ösztönt, ki-

tartást, és színt; és ezért mondom én, nem szónoki virágkép, hanem történetírói komoly felfogással: hogy Máriában e nemzetnek nem csak név hanem valóság szerint is, hosszú hosszú idő után, ismét igazán saját királya volt.

E magyar király tetteiről szól beszédem második része.

II.

A szatmári béke véget vetett valahára a százados viszálynak. A harcoló nemzet legyőzött, de a békülékeny nemes fejedelem, I. József, nem a boszú művével, nem az annyit szenvedett ország meghódításával, hanem annak törvényei és autonómiája elismerésével, a nemzet kiengesztelése és emelésével kívánta azt befejezni. A testvére helyébe lépett III. Károly, Máriánk atyja, szentesítette azt nem csak, hanem tiszteletben is tartotta. Az ő feladata lett a még török kézen volt területek visszahódítása, s a zilált állam újjá szervezése. Meglett lassanként amaz, és megkezdett ez.

Mert az ország, melyet Károly átvett, pusztá volt, népetlen; romja az egykor oly virágzó, oly hatalmas magyar birodalomnak. A közigazgatás a feudális szerkezetű országban, hol a megyékre gyakorlott régi királyi hatalom a tehetetlen Jagellók óta már, s még inkább a bekövetkezett két százados zavarok közt árnyékká, a megyei autonómia gyakran és sok helyt majdnem függetlenné, a török hódoltságokban épen semmis lett, majdnem megszűnt volt. Egy új

orgánum volt tehát szükséges, mely nem csak általános, rendes és öszhangzó kormányzást, hanem a haza anyagi jóléte helyre állítását is lehetővé tegye: felállított e végre, törvény által, a kir. helytartó tanácsban egy valóságos országos kormányzék. A pénzügy kifejtésére – mely addig néhány, egymástói független kamara által kezeltetett, tehát öszhangzás nélkül s avult formák közt: inkább királyi tisztartóságok mint finaciális kormányzések – felállított egy egyetemes kir. magyar kamara, mely azonban maga a törvény által csak félig függetlenítettett a közös udvari kamarától. Az igazságszolgáltatás, mely minden egyéb volt mint amit neve vall, a kir. cúriában s a király által nevezett bírákban nyert támpontot, biztosítékot nyújtó a honfiaknak az önkény és törvénytelenések ellen. Az európai új hadirendszer s az európai új hatalmi viszonyok mellett a közbirodalom s e haza biztonsága szükségessé tette az állandó hadsereget: a törvényhozó nemesség elfogadta azt, de terhét kizárólag a jogtalan népnek vállaira rakta: magának semmi egyéb jogot körülfenn nem tartva a hadi adó megszavazásánál, nehogy a törvényes bele-szólási joggal együtt azon kötelesség is reá háramoljék: az idővel szükségessé válható új alakítások terheiben is részt venni; sőt a felkelési kötelezettség fenntartása mellett törvénybe iktatta adómentességét is, melynek körülbástyázására törvényesítette ama veszélyes elvet is, mely szerint a teher nem a földet, hanem a személyt illetné. – Ennyiből állt a középkori feudális állam európaisítására célzó első, tökéletlen, szervezkedés: annak kiépítése Mária Terézia korára maradt.

Midőn királynénk birodalma, az örökösödési háború befejeztével, Európa által elismerve volt, jövődjének megszilárdítása mindenek felett a kelően kifejtt hadierőtől függött, mert a legerősebb jog is csak a hatalomban találta biztosságát, mióta II. Frigyes a tartományrablás politikáját annyira minden szemérem nélkül inaugurálta. Az öfenntartás ösztöne tehát egy erős, számos és mindig kész hadsereget követelt, ilyenek tartása sok pénzt, ennek megszerzése a közbirodalom természetes erejének lehető kifejtését követelte, erre viszont első sorban a társ birodalomnak állami egységgé alakítása mutatkozott első feltételnek. Mert ez eladdig foederatív államhalmaz volt inkább mint állam; mely ahány tartományból állott, megannyi törvénnyel, kormánynyal, eljárással bírt, mely, úgy, mint XVII. századbeli megerendszerünk mellett, az erélyes, biztos és gyors kormányzást, a közérdekbeni kezdeményezést szinte lehetetlenné tette volt. Azon központosító szervezet, melyet tehát annak a királyné adott, módot is nyújtott az ipar, a földművelés, a kereskedelem előmozdítása, az igazságtalan előjogok megszüntetése, az általános teherviselés s ennek arányosabb felosztása által rövid időn észrevehetőleg előmozdítani a köz virágzást, ezzel az államjövedelemnek, s ezzel viszont a birodalom hatalmának emelését is eszközölni. Magyarországon a középponti kormányt megteremtette már a Károly kora: azt fel kellett használni első vonalban az anyagi érdekek kifejtésére, melyre az ifjú királyné 1741-ben legott vállalkozott, midőn „a közigazgatásban idők folytán becsúszott visszaélések eltörlését”, és „Magyarország felvirá-

goztatását és boldogítását” törvénykönyvében megígérte. S megindult azon nem zajos, nem feltűnő, sőt természeténél fogva lassú és csendes, de biztos és mély hatású tevékenység, mely mindenütt a nagy királyné saját, személyes hol kezdeményezését, hol közreműködését mutatja, s mely történetének kevesbbé ragyogó, de nem kevesbbé dicső részét alkotta meg. Ugyan is itt a mívelő kezek hiányában pusztá területeket gyarmatosítani; a közegészséget gondozni; ott a kézipart kedvezések által emelni, a kereskedést utak építése, folyók szabályozása, a belvámok eltörlése, a tenger mellék új szervezése és Magyarországhoz csatlása által újjá teremteni; az állam jövedelmeit a bányászat kifejtése által nevelni; a gazdasátnak mocsárok kiszárítása, a nyert területek termékenyítése, a birkatenyésztés behozatala, a lónemesítés terjesztése, sőt gazdasági egyesületek felállíttatása által soha e földön nem sejtett lendületet adni; s mind ezek által a nemzeti vagyonosodásnak új meg új forrásokat nyitni: mind oly érdekek, Uraim, melyek országos kifejtése a magyar kormányzás teendői lajstromában addig ismeretlen volt. Mintha nem is Magyarország történetét olvasnók!

Egy nagy reformot forgatott még elméjében a gondos királyné, mely örökös tartományaiban már megindult, s melynek jótéteményében magyar népet is részesíteni szívének forró kívánsága volt: a paraszt és földbirtokos rend viszonyának szabályozását, az úrbér behozatalát, melyet el volt határozva a törvényhozás elibe terjeszteni. És még is tartózkodott azt az 1764-re összehítt országgyűlés kir. előadásai közé egyelőre felvenni, melyek, mint legégetőbb

ügyeket, csak a hadiadó felemelését s a nemesi leikelés szabályozását tűzték ki tárgyalásra. Mindkét kívánság igazságos és egyszersmind szükséges volt. Alatta a cabinetpolitika rég óta először volt ismét azonos az egyetlen lehető nemzeti politikával: mert az O hatalma, hatalma volt birodalmának, hatalma és biztossága Magyarországnak is, melynek, már földrajzi fekvésénél és kölcsönös érdekeiknél fogva is, nem volt természeteseb szövetségese Ausztriánál. Ugyan is Magyarországot nem szigetelik el a többi Európától tengerek mint Angliát s nagy részt a félre fekvő skandináv országokat; nem tengerek és havasok mint Olasz- és Spanyolországot: hanem benn fekvve Európa kellő közepén, s Európa valódi világcsatornája a Duna két partján, a Dunavölgy két kapujával tárva nyitva keletnek és nyugatnak; azért a történeti idők kezdetétől fogva gyűlhelye számos külön eredetű, erkölcsű és nyelvű népeknek, melyeket sikerűit ugyan a magyarnak, politikai eszélyével és emberséges viseletével egy állammá összezsátolni, de a minden időben számosan beszivárgó idegen elemeket teljesen beolvasztani nem: hogy egykoron nemzeti élete, folytonos küzdelme legyen az önfenntartásnak oly számos, az ő fája árnyékában nagyra nőtt, s hálából határain kívüli néptömbök felé nehézkedő, idegen elemekkel! Ugyan mondjátok meg tehát: midőn királyi háza Károlyban, kivel végre kibékülhetett a nemzet, ki volt halandó: mely szomszéd révében köthetett ki a magyar állam s a magyar szabadság hajója biztosban, mint Azéban, kit már atyja tanított vala bízni a magyar nemzetben, és intézményeit tiszteletben tartani? – A meggyengült

mohegedán Törökországban, melynek százados igája alatt gátoltatott keleti kulturai missióját, melyre Hunyadi Mátyás nevelte volt, teljesíteni! Vagy a szétmálló félben levő Lengyelországban, melynek háta megett már ott ólálkodott Kelet-Európa legifjabb, és hódító, zsarnokbirodalma Oroszország?. Vagy Poroszországban, e katonai rabló hatalomnál, melynek élén egy még veszélyesebb cár állott, kit apja ököllel és lábrúgások közt nevelt az emberi méltóság tiszteletében? ki a kötések szentségét kigúnyolta, saját népét csak hadi ambíciója vak eszközének tekintette? Ez embernek, ki maga, a szív minden nemesebb gerjedelme nélkül, a Károlytól vett jótéteményeket tartományok elrablásával volt visszafizetendő leányának: ennek szentségtörő kezei közé tegye vala le a nemzet léte palládiumát, régi alkotmányát? Vagy ama semmire kellő francia udvarból hozzon vala magának királyt, mely tradícióit azon XIV. Lajostól vette, ki első tűzte ki Európában a leggazabb absolutismus zászlaját? s kit Magyarország csak onnan ismert, hogy a nemes Rákóci Ferencet felültette? hol maitressek uralma ült egy nagy nemzet nyakán, s hol atyái vétkeiért félszázaddal utóbb egy ártatlan utód ön népe által vérpadra hurcoltatott? Ismeretlenek-e előttünk a választó országok történeteiből a trónkeresők boldogító fellépései? Vagy elfelejtettük-e magának a nemes Árpádháznak véres trónviszályait? El-e a nagy interregnum korát, mely annyi harc és zavar után ültethette csak az Anjoukat a trónra? Elfelejtettük-e Zsigmondnak, magának a nagy Mátyásnak, úgy a jó de szerencsétlen Jánosnak küzdelmeiket trónkövetelő társaikkal? – Vagy végre, honi királyt

adjon vala magának a haza? Igen, de hol volt akkor azon nagy személyiség, melyet az öszves nemzet elfogadhatott? S meddig hagyta volna Európa e jó koncot feldarabolatlanúl? Tán az örökösödési háború rablóí? tán azon hatalmak, melyek néhány évtizeddel utóbb Lengyelországot feldarabolták?

Uraim! más volt a XIV., és más a XVII í. század Magyarországa és Európája; s mi hálával tartozunk 1723. évi őseinknek azon szövetségért, mely által ez országot, annak szabadságát és culturáját megmentették; és általa oly szent jogot szereztek utóinknak, mely koronként kérdésbe vétethetett, elnyomathatott, elkoboztathatott: de, Uraim, jog maradt, örök és szent, s azért végre is erősbnek támadt fel mint volt valaha, és halhatatlan marad – h a m a gunk nem tagadjuk meg azt.

Bocsánat, tisztelt hallgatóim, a hosszabb kitérésért úgy, mint a nyílt szóért! de hiszen oly tettért mondok hálát a Pragmatica Sanctió alkotóinak, melynek jótékonyságáról tanúskodik a mi szabadságunk, mely többé páriát e hon földén nem ismer; a mi virágzásunk, mely minnen magunkat is meglep; és tanúskodnak ez arcok, mind azok melyeken öröm sugárzik, és mind azok melyekre tán a dac komoly színt von, egyformán: mert ült volna 1740-ben akár egy magyar főrend e trónra, akár francia vagy porosz: bizony nem üllenők meg 1889-ben a magyar birodalom ezeréves örömnepét, sem ma Önökhez itt magyarul nem szólnék: amily bizonyos hogy a Magyarok Istene azért védte meg népét, mert a döntő pillanatokban meg tudta hozni a politikai bölcseség engesztelő áldozatát.

Igen is, Mária királynénk hatalma a mienk is volt, s igazságos vala, hogy ez ötezer négyszeg mér-földnyi terület a tizenhat milliányi közös hadi költséghez többel mint csak három millióval járuljon; és szükséges volt, hogy a nemesség védkötelessége azon formákat vegye fel, melyek közt, az új hadimesterség korában, rendeltetésének teljesen megfelelhessen. E kívül próbakő leendett a két cikk: vajon mit várhatni a Rendektől oly reformok kérdéseiben, melyek célja a gazdagok igazságtalan adómentességét, ha egyszerre nem eltörölni is, de megszorítani; a szegénységen pedig, a köz terhek több és hatalmasabb vállak közti felosztása által, segíteni; mindkettőt a földipar lelkesebb üzésére kényszeríteni: a birtokost hogy az adó által leszállított jövedelmeit nagyobb termelés által nevelje; a földművelőt, hogy feszített szorgalma gyümölcseit látva s lassanként vagyonosodva, a kultúra szükségletei és hatásai iránt is fogékonyabbá válják: mind ezek által végre a nemzet is gazdagabbá, az állam is hatalmasbbá legyen. Oly tanok ezek, tisztelt Gyülekezet, melyeket Kollár Ádám Ferenc, huszonöt évvel megelőzve a francia forradalmat, felállított, és – több mint hihető hogy a királyné megbízásából, minden esetre helyeslésével – tárgyalt azon híres munkájában, melyet „a magyar törvényhozó hatalom eredetéről Magyarországon írván, épen ekkor adott ki; s felállította azokat az örök igazság nevében épen úgy, mint a mi századunkban Kossuth Lajos. De a XIX. század népembere oly talajba vetheté magvait, melyeket egy Széchenyi előkészített vala, kinek hazafíúi hűségében senki sem mert kételkedni: az 1764-ki Rendek pedig sem Szé-

chenyi humanismusa, sem nemzetgazdasági és politikai bölcsesége színvonalán nem állottak, s hevesen, sőt annál hevesebben támadták meg a „hazaárulót”, hogy Azt, kinek e tudós csak táborszeme volt, annál bizonyosabban visszariaszák ily „veszélyes újításoktól.” És, nehogy a „szegény adózó nép” javát kevesebbé látszassanak szívókon viselni a királynénál, az adó felemelését a nép kimerültsége címén megtagadták – mintha az adónak más forrása, a gazdagok zsebei, nem is léteznék. – így bukott el a nemesi felkelés szabályozása is, melyet ha a nemesség kész örökre megváltani, kínálkozék az alkalom egy állandó nemzeti hadsereget állítani fel, melyet miután maga tartott volna fenn, az országgyűlésnek annak szervezése és használatára való befolyását is sikerüli vala megállapítani. így maradt magára a közös hadsereg is a nemzet minden hozzá-szólása nélkül; s eredményezte ezt nem is a feltétlen fősvénység – mert a királynénak nem volt háborúja, melyhez fő és közép nemesség lelkesedve ne nyújtotta volna áldozatait –; hanem a félreértett nemesi gőg, mely adományra ugyan kész. de adókötelezettség vállalására büszke volt.

Ily határozottan nyilatkozván az úri kiváltságokhoz ragaszkodás, a királyné kétségbe esett áthatóbb reformok, s első helyen az úrbér, keresztülvitele iránt, kedvetlenül rekesztette be, és most csak biztos által, e harmadik, és utolsó, országgyűlését, elszánva azon útra lépni, melyre a konok kiváltságosok által tereltetett, a rendeleti útra, s kir. hatalma teljéből intézkedni, hol azt az ország felvirágoztatása követelni látszott.

Uraim, nem vagyok a királyi önhatalom védője.

De ne feledjük, hogy Mária Terézia a magyar királyi hatalomnak csupán hagyományos szélességével élt, melyet semmi charta nem írt körül, mint a modern állam szabatos alkotmánylevelei. Avagy maga I. István, vajon a nemzet hozzájárulásával alkotta-e meg a magyar királyságot? vajon az ország befolyásával alakította-e át az ősi törzsrendszert? Nem-e tisztán királyi hatalmából, többet mondok: nem erőszakosan-e, nem-e folytonos harcokban nemzetével, forradalmi úton vitte ő azt keresztül? mi mindenről legendaírói gondosan hallgatnak ugyan, de ómaga világosan tanúskodik. És mely történész vagy státusférfi vádolta őt valaha, hogy az ázsiai nemzetből, ennek ellentállása dacára, miért alkotta ez életképes, ez európai államot? – Hát II. Gyéza a nemzet hozzájárultával alkotta-e meg, bár vajmi kevés politikai eszélylyel, hazánk délkeleti szugában azt a statut in statu, mely még ma is – ellentétesen egész Európa minden politikai rendszereivel – szívósan fenn kívánja különállását tartani? s ím e királyi szabadságlevél, dacára annak hogy igazságtalan volt, mert többet adott egy jövevény népnek, mint amivel maga a magyar bírt, szentnek tartatott századokon keresztül, s azt egy jól hangzó nevű magyar fejedelem, Batori István, privilegiális levelével újra meg is erősítette. – Avagy hiszi-e valaki, hogy a III. Béla, IV. Béla, Nagy Lajos szervező munkái, melyeket töredékesen ismerünk, országgyűléseken készültek? – Másfelül maga azon alaptörvény, melyért ma áldást mondtam szerzőire; és a 48-ki dicső mű, mely az elaggott magyar államot megifjította; vajon küldőik által utasított követek formailag correct alkotásai voltak-e? –

Nem, Uraim! hanem a nemzetet megmentő nagy tények voltak, melyek jogosultságokat nem a formai correctnessben, hanem világtörténeti szükségességekben bírják: azért – nem is annyira Csináltattak, mint lettek.

Igen: készségesen megengedem, hogy midőn Mária Teréziának az emberiségért dobogó szíve, kétségbe esve a felett, hogy az emberiség, a haza, sőt saját érdekét sem érző törvényhozás hozzájárultával az úrbért törvénynyé emeltethesse, azt, népszerűsége veszélyeztetésével is, rendeleti úton létesítette, s hol kellett, hatalommal is léptette életbe: törvénytelen tettet követett el. De ennek dacára az *egy* a magyar nemzet millióra nézve megmentő tett volt, melyet a következett ivadék, bár ideiglen csak, helyben hagyott, egy más ivadék az általa tört úton mind tovább s tovább ment – míg végre 48-nak halhatatlan bajnoka azt végletéig kifejtván, utólag fényesen igazolta, mit apáink, szűkmellűségökben, kárhoztattak volt. Tisztelt Gyülekezet! épen az a nagy és nemes természetek áldása, hogy míg törvénytelen tetteik is boldogítók, nem marad el azok jutalma sem: a megnyugtató öntudat míg élnek, halálok után a jók elismerése.

III.

Ez óta, bele fáradva az őt meg nem értő korával való küzdelembe a nagy királyné, magyarjait országgyűlésen nem látta többé. De folyt azért csendes, ernyedetlen, személyes munkássága míg élt. Érin-

tettem mert csak érintésekre van itt hely és idő – mennyi téren mozdította elő e haza virágzását: hadd egészítsem ki azokkal, miket a nemzet díszének emelésére, a magyar birodalom épségének visszaállítására, miket szellemi érdekeink kifejtésére, s ezek közt Egyetemünk körül tett. – Felvette az apostoli címet, mely dísznévvel a magyar királyságot Európa főrangú – a római szent, a spanyol keresztyén, a francia katolikus – birodalmi mellé kívánta ki-tüntetéssel állítani. A melléktartományként lenézett-Erdélyt nagyfejedelemséggé emelte. Udvarának ma gyár szint is adandó, nem ritkán magyar öltözetben jelent meg; fényes magyar testőrséggel vette magát körül; felélesztette a magyar kir. udvarnokok intézetét; s az austro-spanyol ház fejedelmi rende, az Európában első rangú Aranygyapjú mellé, mint egyenrangút a Szent-István-rendet állította, melynek mindenkori nagymestere a magyar király a nagykeresztes vitézeket rokonainak nevezi, s melylyel császárok, királyok, más uralkodók, s az érdem emberei ékesíttetnek fel: mi egyéb ez mint a magyar királyság felségének érvényesítése a fejedelmi világ legfelsőbb rétegeiben? Nem említem, hogy csupán a nemzet régi királyi székhelye iránti kegyeletből, a Mátyás palotája romjain egy új díszes palotát épített, emléküi inkább mint kir. lakhelyül az ekkor nehezen megközelíthető s egykori jelentőségéből rég kivetkezett ős Budában: aminthogy a bécsi udvarnép nem kis mértékben meg is botránkozott: „egy királyi palotát a magyar pusztaság kellő közepén! minek?” – Nem említem hogy az akkori fővárosban Pozsonyban levő kir. várát fejedelmi fényvel díszítette fel, melyben

egykor annyiszor múlatott, s a Rendeket estélyein maga köré gyűjtötte; ahol még többször, és gyakorta huzamosan lakott, férje a császár halála után, vejével. a kir. helytartóval, magyar dolgokról tanácskozva, végezve, s legkedveltebb leánya Krisztinánál komoly gondjaiból pihenve. – Nem említem, hogy az udvari és világi, a katonai és egyházi méltóságok legmagasabb csúcsai közt országlása egész hosszú ideje alatt annyi magyar foglalt helyet, amennyi azelőtt soha, de soha. – Külsőségek, Uraim, többnyire, de melyek Magyarországnak, ezen »török rabsága által megaláztott, belharcai által elgyengült, megfogyott, azért lenézett nemzetnek, melynek koronáját most Mária büszkén tüntetve viselte, visszaadták ismét nevét, vissza rég elvesztett tekintetét.

És ez a királyné akarta volna – mint az ma állíttatni kezd beolvasztani ez országot egyéb tartományai tömegébe? Ő, ki annak az állami különlet minden attribútumait visszaszerezte? Ő ezt beolvasztani, melyet annak törvényei szerint, s hol királyi hatalma teljességével élt, annak kormányzékei „által kormányzott? És azért vette ki, 1745 már, a bécsi hadi kormány kezéből azon számos katonai helyeket, melyek, hét megyében elszórva, a török kor szükségének köszönték eredetüket? Azért szervezte-e a horvát-szlavón területet, melyet részben atyja foglalt vissza a töröktől, ismét a magyar megyék módjára, és állította a magyar törvények és kormányzékek alá, hogy Magyarország észrevétlen Ausztriában felolvadjon? Azért szüntette meg a triesti kereskedő társaság hatóságát a horvát tengermellék felett? azért adományozta Fiumét, a várost, a révet, a vi-

déket, Magyarországnak, hogy azok Ausztriához tartozzanak: vagy mindezt inkább, hogy a maga Magyarországot nagyobbá, hatalmasbba, annak koronáját fényesebbé tegye? És mit jelentenek az ő hosszas küzdelmei német kormányával, míg végre, és csak 1778-ban, kivitte a Bánság visszakeblezését, a Bánságét, melyet a hadikormány valódi regeneráló nemzetgazdászati igazgatás által oly gazdaggá fejtett ki, hogy nem csak a beruházás költségei, hanem legalább részben a Magyarország visszafoglalására vívott harcokból maradt terhek törlesztésére is alkalmas lett? Mert, amit soká nem tudtunk: csakugyan éveken át folytak e körül a királyné küzdelmei; és hogy mily öröm, mily boldogság napja volt az reá nézve, midőn ministeriuma végre megadván magát, neki mind a Bánság visszacsatolása, mind az illyr részeket igazgató bizottságnak a magyar cancellariába bekeblezése sikerűit: vejével Alberttel folytatott titkos bizodalmas levelezése fedezi fel, melyet csak kevés év óta ismerünk. *„Nagy nap ez a mai, Magyarországra nézve! – ezek saját szavai – a Bánság kérdése meg van oldva, az Illyr Bizottság is bekeblezve! . . . Örvendek, hogy e javítások az Ön igazgatása alatt történnek, és hogy legalább ez ország boldogabbnak érezheti magát, mint azelőtt volt! ...* „És mintegy vég számot vetve magával, felkiált: *„En jó magyar asszony vagyok! Az én szívem tetve van hálával e nemzet iránt!* és most már mondhatom: *Consummatnm est!* és megnyughatom ez életben is, síromban is.” *) És ezt a királyné uralkodása harmincnyolcadik évében mondta. íme azon érzés, mely e királynét tetteiben vezette, íme kulcsa *minden* tetteinek. – És Ő akarhatta volna a beolvasztást?

Most veszem észre, tisztelt Gyülekezet, hogy emlékbeszédem önkénytelenül védbeszéd színét vette fel. De lehetett-e érintetlenül hagynom oly állításokat, melyek, egy más kort a mainak szempontjából fogva fel, vádakká lesznek, mik egy, egész szívvel a nemzeten csüggő nagy uralkodó minden kedély mozzanataival ellenkezően, ép oly alaptalanok, mint igazságtalanok? S miután már e térre léptem, engedjék meg, esdeklem, hogy még egy, a mai felfogás szerint még súlyosabb vádat – azt, mely Máriában nemzetiségünk ellenségét, elnemzetlenedésünk öntudatos okozóját tünteti fel – megvilágosítani szabadjon.

Uraim! a XVIII. századról van szó. Az európai népek fejedelmei úgy, mint a népek műveltjei, a Niementől az Ebróig, a Temzétől a Dunáig, a francia irodalom és divat hatása alatt álltak. II. Frigyes a franciákat megverte, és franciául írta munkáit. Mária Terézia német ház gyermeke, s udvari és családi nyelve a francia volt. Ugyanekkor Bethlen Miklós és Rakóci Ferenc franciául írták Emlékrajzaikat. T. i. a nemzetiség eszméje még nem létezett. A német nemzet első volt, mely öntudatosan igyekezett az idegen nyűgöt lerázni – az irodalomban: az életben nem, mert a nagy nemzet nem érezte általa veszélyeztetve nemzetiségét. Magyarország bírt a politikai nemzetiség eszméjével: ezt féltette, megvédette, megőrizte: nyelvi nemzetisége nem volt kívülről veszélyeztetve: nem gondolt vele; pedig nagy veszélyben forgott ez, épen magától. T. i. a magyar minden időben könnyen adta fel nyelvét, könnyen tanult idegent, és mióta a reformatio oly sűrű érintkezésbe, sőt állandó viszonyba, hozta Németországgal,

onnan, s tán inkább onnan mint a nem kedvelt Austriából, importálta azt. Hát a polgári és iparos elem, s a régi betelepültek nem nyújtottak-e az elnémetesedésnek mindannyi központokat, melyekből e nyelv sugaranként szétterjedt? A XVIII. század eleje óta már a német nyelv épen divatcikké vált. Zichy Péter magyar költő ekkor német imakönyvet írt hitvesének Bercsényi Zsuzsannának alkalmasint hogy egy gyakorlati eszközzel többje legyen. Egy francia utazó a Mária királyné legelső éveiben meg volt lepve, hogy a tiszavidéki középnemesi házak asszonyai török ugyan a német nyelvet, de kedvvel, s általa kultúrárt negédelve. Ki parancsolta főnemeseinknek hogy bármely idegen nyelv mellett a magokét elfeledjék, hogy ez házaikból alaposan kipusztuljon? S ki tiltotta ki megyéink gyűléseiből a magyart? ki szerette fitogtatni deákul tudását? míg majd szégyen vala köz helyen magyarul beszélni, nehogy ez által tudatlanságunkat a deákban eláruljuk? Ki parancsolta hogy véges végűi deákul beszéljünk a társas életben is, sőt hogy még nők is elfogadják ezt? És az összes felvidék, mely a XVII. században még meglehetősen magyar volt, mint azt a fennállott magyar plébániák, személy és helynevek, követi jelentések és községi irományok tanúsítják, miért tótosodott el a múlt században annyira? Mindezt Mária királyné okozta-e? és célzatosan, tervszerűleg, az által, hogy néhány magyar főúrral, ki nem tudott franciául, és néhány országgyűlési követtel németül beszélt? Valóban, nem volt szükséges bennünket németesíteni, kik oly kedvvel és készséggel magunk elnémetesedtünk. Igen is: magunk hagytuk volt már el magunkat, még

mielőtt Mária e világra született. Nem őriztük meg nyelvünket a társas téren, nem féltettük, nem sürgettük a közéletben: mert bizony az a királyné, ki, mit szinte csodálnunk kell, József és Károly fiait magyar nyelvre is taníttatta, ki a politikai téren nem olvasztott, ki a magyar birodalom épségét oly buzgósággal visszaállította, tehát jóval fontosabb kérdésekben kedvezett nemzetünknek, mint amilyen *akkor* a nyelvkérdés vala, ha általában létezik: Az, ha a nemzet mellette felszólal, bizonynyal szívesen enged vala a buzgó kívánságnak. De a nemzetnek, mely országgyűléseken és azokon kívül mindig kész védője volt kiváltságainak és előítéleteinek, egy árva szava sem volt nyelve érdekében, melyet maga nem becsült, maga meg nem őrzött. Divatba jött a királyné házasító kedvét is emlegetni. Vajon hány ily esetet képzelünk magunknak? Különben ez asszonyi dolog; s jaj azon nemzetnek, mely női által olvasztatni engedi magát, s nem ő olvaszt. Uraim, nyúljunk saját keblünkbe! – Nemzetiségünk története még nincs megírva; s tartok tőle hogy, ha ki egykor e tárgyat mélyebben nyomozandja: hanyatlása okait a népek érintkezésein s a cultural áramlatokon kívül, a nemzet saját szellemében fogja feltalálni. Ebben van, Uraim, ön elhagyásunk alapja; és, fájdalom! ez alap megvan még ma is, hatását érezzük még ma is, s az intés ma is még szükségesnek, sőt annál szükségesebbnek látszik, mert a bajt nem ahol van, magunkban, hanem magunkon kívül keressük.

De térjünk vidámabb tájakra, a szellemi érdekek terére, bár csak néhány percig, mert időmnek fogytán vagyok. E téren is alkotó, reformáló volt Mária

Terézia. A francia bölcsezet befolyásától a magas műveltségű és nyílt eszű királyné nem maradt érintetlen: de a vallásos oktatás szívéen feküdt. Az egyház körében ő kezdte meg, bár gyöngéd kézzel, azon szabadelvű reformokat, melyek a vallásos oktatás kiterjesztésére, de egyszersmind az egyház túlhatalmának fékezésére céloztak volt. A királyi tetszvényjogot hatalmasan gyakorolta. az egyházi kinevezésekben tért foglalt, a szerzetesek szaporítását korlátolta, a püspökségek számát nevelte, hogy szigorúbb gond lehessen a lelkipásztorokra s a népiskolákra, melyeket állíttatott. Erős katolika volt, kedvezett a térítésnek is, de nem volt kemény, nem oly kemény, mint a protestáns fejedelmek. Nevelésének híve, s korának e tekintetben kifejezése: nem több. A tanügyet állami és világi kormány alárendelte, és szervezte; alapított fin és nőneveldéket, alapított akadémiákat, köztök az európai hírűvé lett selmeci bányász főtanodát; a felső oktatásban tért nyitott a világi elemnek is; a nagyszombati egyetemet kezébe vette még a jezsuiták fennállásakor, s midőn azok eltöröltettek, a kor színvonalára emelte, anyagi és szellemi képességünk határáig. Amely egyházi vagyont az állam birtokába vett, azt műveltségi célokra fordította. Mikép gondoskodott a mi egyetemünkről, annak emlékei az oklevelek, melyek ez asztalon fekszenek. József tanácsát követhette, midőn azt az ország középpontjára, Budára, tette át, hol neki a kir. várkastélyt adta tulajdonúi több, annak számára újból emelt, épületekkel. A tanítás megkezdett 1777; a fényes megnyitás 1780. június 25-kén történt. Ez volt azon nap, melyen koronázatakor jegyet váltott a magyar

nemzettel: ennek negyvenedik évfordulóját kívánta ez anyaintézet felállításával dicsőíteni, s azt úgy szívébe vésni nemzetének, mikép az ő szívében ama jegyváltás emlékezete élt.

Ez volt a nagy királyné utolsó műve.

Öt hóval utóbb – halottas ágya előtt állunk. November 23-kán még csak gyengélkedett, aggasztó jelenségek nélkül. November 28-kán már búcsút vett gyermekeitől, búcsút Józseftől, ajánlva neki a magyar nemzetet. Utána még a magyar cancellárt hívatta. *Esterházy!* úgy monda– én meghalok: *mondja meg nemzetének, hogy hálával emlékeztem meg róla utolsó percemig.* Nov. 29. hajnalán Magyarország nagy, és mindenek felett magyar, királynéja nem volt többé.

Ez volt Mária Terézia élete, ez halála. A halál őszinte és igaz: s ez a halál dicsfénnyel veszi körül egész nemes életét.

Hazafiak! az ő gondjai és munkái, az ő szeretete és kegyelete nemzetünk iránt megérdemli, hogy a nemzet is, míg fennáll, ugyanazon hálával kegyelje őt. Amit őseink érte, és ő ez országért, tettének: őt is, magunkat is megmentett, dicsőített.

JEGYZET

A 25-DIK LAPHOZ.

*) „*C'est un grand jour aujourd'hui pour Vhongrie! la question est résolue sur le banat, le chancelier viendra concerter le tous avec vous mon cher fils, la deputation in illiricis est incorporée de même , et palfy nommé vice chancelier, je n'ose penser a celui qui l'avoit depuis si peu de tems. je suis contente, que sous votre gouvernement tout ces ameliorations se font, et que ce seul royaume peut se conter plus heureux que si (ci) devant. JE SUIS BONNE HONGBOISE, MON COEUB EST PLEIN DE BECONNOIS-SANCE PO UB CETTE NATION, je peux dire asteur (à cette heure): consumatum est, et me ranger a mon repos temporel, ou naturelle.*”

Briefe Maria Theresia's an den Herzog Albert von Sachsen-Tesehen: 8. sz. (1. *Ad. Wolf*: Aus dem Holleben M. Theresia's. Zweite verm. Aufl. Wien 1859. a 353. 1.). Nem igazítottam a királyné helyesírásán, csupán a jelrakás s egy pár záradék által kívántam a megértésen könnyíteni.